

*ՄԵՂԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ**Պատմական գիտությունների թեկնածու**ՀԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ***ՄԻՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ**

Միրիայի Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցին Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու հետևորդ հայերի (եկեղեցական և աշխարհիկ) հանրությունն է, որը եկեղեցական ու դավանական հաղորդությամբ կապված է Հռոմի Աթոռին և ճանաչում ու ընդունում է Հռոմի Պապի գերագահությունը:

Պարսից և օսմանյան բռնակալության տարիներին հայերի համար ազատագրման հույսերից մեկը եղել է Եվրոպայի օգնությունը, որը նրանք ակնկալում էին ստանալ Հռոմի Պապի միջնորդությամբ, որի համար հայոց կաթողիկոսները փորձել են գնալ տարբեր զիջումների, որը սակայն արդյունք չտվեց, մինչդեռ կաթոլիկ քարոզիչներն այդպիսով կարողացան կազմավորել հայ կաթողիկե համայնքը:

Որպես առանձին կառույց և եկեղեցական նվիրապետություն՝ Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցին կազմավորվել է 1740 թվականին՝ Հալեպում, երբ Աբրահամ Արծիվյան եպիսկոպոսն օծվեց հայ կաթոլիկ համայնքի Պատրիարք (Աբրահամ Ա Արծիվյան): 1742 թ. Հռոմի Պապ Բենեդիկտոս XIV-ը վավերացրեց Աբրահամ Ա Արծիվյանի պատրիարքական ընտրությունը: Կարդինալների գրավոր կարծիքն ընդունելուց հետո Ս. Ժողովը կայացրեց իր վերջնական վճիռը, որով խորհուրդ էր տրվում Պապին հաստատելու ստեղծված նոր կառույցը¹:

Միրիայի տարածքում բնակվող հայ կաթոլիկների մասին առաջին հիշատակությունը պատկանում է 11-րդ դարին, երբ կաթոլիկ շարժումը Խաչակրաց արշավանքի երկդարյա հորձանուտների հոսքով հասավ նաև Կիլիկիո Թագավորություն:

Խաչակրաց արշավանքի ժամանակներից ի վեր Միրիայում ապրում էին հայֆրանկներ: Պատմությանը հայտնի է, որ դեռևս 1109 թ., թուրք-սելջուկների և խաչակիրների պատերազմի ժամանակ, թուրքերը պարտավոր էին ազատ արձակել գերեվարված ֆրանկ-հայերին: Իսկ 1122 թ. հայֆրանկների օգնությամբ գերությունից ազատվում էին բանտարկյալ խաչակիրները²: Այս ամենը վկայում են այն մասին, որ 12-րդ դարում Միրիայում իրոք ապրում էին կաթոլիկ հայեր: Թեև հայկական աղբյուրներում չի հիշատակվում 1350-ական թվականներին Հալեպի թեմն առաջնորդող եպիսկոպոսի անունը, սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ քրիստոնյա այլազան դավանություններ ու հարանվանություններ ընդգրկող և կարևոր առևտրական կենտրոն հանդիսացող Հալեպի փոքրաթիվ գաղութն, այսուհանդերձ, ուներ իր առաջնորդը, որը 1438 թ.՝ հիշատակվում է Հովակիմ արքեպիսկոպոս անվամբ և Եվգենեոս Դ Պապի հրավերով մեկնում Ֆլորենցիայի ժողովին:

Ժողովի արձանագրություններում հիշվում է նրա անունը, սակայն զարմանալի է, որ նրա մասին հայտնի չէ որևէ այլ տեղեկություն: Նրա մասնակցությունը վերո-

¹ «Ավետիք», Պեյրութ, 2001, N 1-4, էջ 199:

² Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, 1946, հ. 2, էջ 926:

հիշյալ ժողովին բնավ չէր կրում պաշտոնական բնույթ, այն ավելի քաղաքավարական բնույթի էր՝ ի պատասխան հրավերին:

Պատմական հիշատակագրությունները վկայում են, որ 1238 թ. Հալեպում արդեն հաստատվել էին ֆրանցիսկյան միաբաններ, որոնք մինչև օրս էլ շարունակում են իրենց գործունեությունը կրոնական և ուսումնական ոլորտներում:

Ամենայն հավանականությամբ Հովակիմ եպիսկոպոսը, ինչպես և Հալեպի Առաջնորդական Աթոռի հետագա արքեպիսկոպոսները, որոնք դավանել են կաթոլիկություն, եղել են բնիկ հալեպցի և ֆրանցիսկյան կամ Հիսուսյան: Այլապես, նրանց անունը կամ գործունեությունն անպայման կհիշվեր, ինչպես հայկական աղբյուրներում Կիլիկիայի վանքերի կամ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության հոգևորականներին է հիշվում:

Նույն ժամանակաշրջանում Հալեպի պատմության մեջ հիշվում են ևս երկու հայ քահանաներ³:

1535 թ. Խաչատուր արքեպիսկոպոսի ջանքերով և խոջա Մաքսուդի նյութական հովանավորությամբ կաթոլիկ հայերի համար կառուցվեց փոքր եկեղեցի:

Ավելի քան երկու դար ազգային, եկեղեցական և տնտեսական բարգավաճ ու խաղաղ կյանքով ապրող Հալեպի հայության հանգիստը խաթարվեց, երբ Հռոմը վերստին փորձեր ձեռնարկեց՝ Արևելքի քրիստոնյաներին Վատիկանին միացնելու համար: Առաջին փորձը ձախողվեց 1439 թ. և, Եկեղեցիների միությունն ապահովելու պատրվակով, ավելի մեծ թափ առավ XV դարում: Ֆլորենցիայի ժողովին հրավիրվել էին Արևելքի բոլոր Եկեղեցիները, այսպես ասած, «դավանության թուղթը ստորագրելու և Հռոմի պապական Աթոռին միանալու համար»⁴: Հայ Եկեղեցին, ի պատասխան Կոստանդին Վահկեցի Կաթողիկոսին (1430-1439 թթ.) ուղղված հրավերի, նույնպես ուղարկեց ներկայացուցիչներ այդ ժողովին մասնակցելու համար, սակայն նրանք նիստերին չհասան:

Խաչակրաց հաջորդական արշավանքներից հետո Վատիկանը միշտ էլ ձգտել է իր ենթակայության տակ առնել Մերձավոր Արևելքը: Հռոմի Պապերը մահմեդականների հարձակումներից զերծ պահելու պատրվակով քարոզիչներ էին ուղարկում Արևելք՝ տեղի քրիստոնյաներին իրենց հովանավորության ներքո առնելու համար:

XVI դարում Եվրոպայում Կաթոլիկ Եկեղեցին չափազանց թուլացել էր և ներքին կորուստները փորձում էր լրացնել Արևելքում հաջողությունների հասնելու միջոցով⁵: Մյուս կողմից՝ լուրջ մտահոգություն էին պատճառում Վիքրիֆի և Հուսի եկեղեցական ու ընկերային բարեգործական շարժումները, որոնք վաղուց էին սկսվել Եվրոպայում: Հուսի քաջարի կեցվածքով ողջակիզումը հավատաքնության խարույկի վրա առաջ էր բերել Կենտրոնական Եվրոպայի կաթոլիկության գթաշարժությունը: Հռոմի Եկեղեցին ձգտում էր հզորանալ, որի համար անհրաժեշտ ուժը փնտրում էր Արևելքի Եկեղեցիների հետ միության մեջ⁶:

³ Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, Փարիզ, 1950 թ., հ. 3, էջ 21 – 22:

⁴ Բյուզանդ Եղիայան, Հայ հարանվանությունների բաժանումը, 1971, էջ 97 -118: Տե՛ս և Գևորգ Մարոպ, Համառոտ պատմություն Հայ Եկեղեցվո, Պեյրոթ, 1949, էջ 94:

⁵ Малахия Орманян, Армянская церковь, Москва, 1913, стр. 55-58.

⁶ Բարզեն Ա Կաթողիկոս, Պատմություն Կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 166:

Միության այս ծրագիրը չհաջողվեց իրագործել ոչ IX դարում, երբ այն նոր էր ձեռնարկվել, և ոչ էլ XVI դարում: Այդ շրջանում Հռոմի Եկեղեցին շատ կորուստներ էր կրում, իսկ Լութերական շարժումը տարածվում էր Կաթոլիկ Եվրոպայի վրայով: Հարկավոր էր կասեցնել կամ գոնե մեղմացնել այդ շարժումը և դարմանել այն նոր գործողությունների ծավալումով, որի ամենաբարեհարմար դաշտը հանդիսանում էր Արևելքն իր երկրներով: Ժամանակը թելադրում էր իր պահանջները: Այս պահանջներն ի կատար ածելու համար հանդես եկան Գրիգոր XIII Պապը, որը լրջորեն փորձում էր միացնել Արևելքի Եկեղեցիները Հռոմին, և Հայ Եկեղեցու գործերով Հռոմի կողմից պատասխանատու կարգված Յուլիոս Անտոնիոս Սանսներին կարողինալը, որը պիտի գլուխ բերեր միության գործը:

Հռոմը նպատակ չէր հետապնդում շահել միայն Հայ Եկեղեցին և հայ ժողովրդին: Արևելյան Եկեղեցիների շարքը համալրում էին նաև Հույն, Ասորի, Մարիոնիթ, Քաղդեական, Ղպտի և Եթովպական Եկեղեցիները: Սկսած շարժումը պետք էր միանգամից տարածել այդ բոլոր Եկեղեցիների վրա: Եվ ահա այս նպատակով Գրիգոր պապը միութենական հարաբերություններ մշակելու նպատակով 1583 թ. Միդոնի Լեոնարդո Աբել եպիսկոպոսին կարգադրեց հաջորդաբար հարբերություններ սկսել նրանց հետ: Լեոնարդո Աբել եպիսկոպոսը նախ գնաց Կիլիկիա, Միս և Հալեպ Խաչատուր Բ Ջեյթունցու, իսկ նրա մահից հետո Ազարիա Ջուղայեցու և այլ եպիսկոպոսների ու հայ աշխարհիկ երևելիների հետ տեսակցելու համար: Հալեպը որքան հայոց, նույնքան նաև ասորական Եկեղեցու կենտրոն էր, ուստի միություն հաստատելը նրա հետ առանձնակիորեն կարևոր էր: Հայերը և ասորիները այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էին միևնույն քաղաքական անբարենպաստ կացության մեջ: Ժամանակի մտայնությամբ՝ Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների համար Եվրոպան քրիստոնյա հզոր պետությունների մեծ տարածք էր, իսկ Հռոմը ոչ միայն Եվրոպայի կրոնական մայրաքաղաքն էր, այլև եվրոպական դիվանագիտության հզոր կենտրոն, որը կարող էր օգնության ձեռք մեկնել իրենց: Եկեղեցական միության թեման արևելյան Եկեղեցիներին ներկայացվում էր հենց այս տեսանկյունից: Եվ նույն այս ակնկալությամբ խմբագրված գրությունները Խաչատուր Բ-ի և Ազարիա Ջուղայեցու կողմից ուղարկվեցին Հռոմ⁷:

17-րդ դարի 70-ական թթ. Հալեպում ֆրանսիական ազդեցիկ հյուպատոսարանից բացի գործում էին նաև լատինական կաթոլիկ միաբանություններ՝ իրենց վանքերով և եկեղեցիներով, որոնց վերահսկումն իրականացնող ֆրանսիական հյուպատոս Ֆրանսուա Բիքեն հետազայում դարձավ ողջ Միջագետքի և Պարսկաստանի հյուպատոսը: Նա, ինչպես իր ժամանակի բոլոր հյուպատոսները, լինելով քաղաքագետ ու դիվանագետ, միաժամանակ նաև առևտրական էր և մշտական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում Հալեպի գլխավոր վաճառականների, այդ թվում՝ հատկապես հարուստ և ազդեցիկ խոջա Պետիկի հետ: Վերջինս ոչ միայն Հալեպ քաղաքի էմինն ու մաքսապետն էր, այլ նաև իրենից կախման մեջ էր պահում ողջ Միրիան, Տրիպոլին, Ալեքսանդրերը: Իր և ընտանիքի միջոցով հյուպատոսը Հալեպի ազգային կյանքը բավականին շփոթալի վիճակի մեջ էր գցում՝ ընդգծելով կաթոլիկության մեծ ազդեցությունը: Հալեպի լատին կրոնավորները ֆրանսիական հյուպատոսի գլխավորությամբ ազատ մուտք ունեին հույն ու ասորի ընտանիքներ՝

⁷ Александр Анниский, История Армянской Церкви, Кишинев, 1900, глава 38.

նպատակ ունենալով նրանց կապել Հռոմի Եկեղեցուն և ստանձնել նույն այդ հարուստ ընտանիքների նորահաս սերնդի կրոնական դաստիարակությունը: Այս դրությունը Հալեպում պահպանվեց նաև հաջորդ դարերում:

17-րդ դարի վերջում Հալեպը դարձավ կաթոլիկության տարածման համար շատ նպաստավոր կենտրոն: Հալեպի հայերի և եկեղեցականների հարումը կաթոլիկությանը Վատիկանից Հալեպ ուղղված պրոպագանդայի արդյունքը չէր միայն: Տեղի հայությունը կարծում էր, թե Հռոմը նպատակ է դրել իր հովանու ներքո առնելու Արևելքի ուղղափառ քրիստոնյաներին: Այս հարցում առանձնահատուկ տեղ էր զբաղեցնում հատկապես Հալեպը՝ քրիստոնեական ամենակարևոր և բազմամարդ քաղաքը՝ Կ. Պոլսից հետո:

Այդ շրջանում հայերն իրենց թվով գերազանցում էին օրթոդոքս հույներին, ասորիներին և մարոնիներին, որոնք թեև տարբերվում էին իրենց ծագումով, լեզվով ու բարքերով, սակայն բոլորն էլ վաղուց գտնվում էին Հռոմեական Եկեղեցու հոգևոր իշխանության ներքո: Վատիկանից Հալեպ ուղարկված ունիթոնները, որոնք Հալեպում հաստատվել էին դեռևս նախորդ դարակեսից, ինչպես նաև առևտրական գործակալության անվան տակ եվրոպական մայրաքաղաքներից այստեղ ժամանած հյուպատոսները և նրանց տեղացի ու շահամոլ գործակալները գործում էին կաթոլիկ եկեղեցիներում, վանքերում և դրանցում հաստատված դպրոցներում:

Տեղացի, հույն, ասորի և մարոնի պատանիների հետ այստեղ ուսանելու էին գալիս նաև Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետևորդ պատանիներ՝ իրենց ծնողների առաջնորդությամբ, որոնք փոխայցելություններ էին կազմակերպում ֆրանսիացի քահանաների հետ: Սակայն այս ամենն առաջ էր բերում նաև խռովություն մի շարք քահանաների և աշխարհիկ պատասխանատուների շրջանում, որոնք նամակներ էին հղում տարբեր առյաններ՝ պատմելով, թե ինչ է կատարվում: Նրանց մեծ մասը ենթարկվեց հետապնդման ու հալածանքի՝ ընդհուպ մինչև սպանություն: Սակայն, ի վերջո, նրանք հասան այն բանին, որ ուրացյալ Թովմաս վարդապետ Բերիացին (հալեպցին) ձերբակալվեց և շատ շուտով վախճանվեց⁸:

18-րդ դարի սկզբում Լիբանանի լեռներում հիմնվեց կաթոլիկ հայ վանական միաբանություն, որն իր կանոնին համապատասխան կոչվեց Անտոնյան: Միաբանության հիմնադիրներն էին չորս բերիացի (հալեպցի) եղբայրներ՝ Աբրահամը, Հովհաննեսը, Մինասը և Հակոբը՝ վաճառական Մուրադ Հովսեփյանի որդիները, որոնք իրենց կրթությունը ստացել էին Բերիայի (Հալեպի) լատինական դպրոցում: Այսպիսի դաստիարակության արդյունքում ձեռք բերած կրոնական կողմնորոշմամբ նրանք ձեռնամուխ եղան միաբանության ստեղծմանը և 1707 թ. Ավետման տոնին Տիրամոր պատկերի առջև երդվեցին՝ ի կատար ածել իրենց որոշումը: Այդ նույն տարում Հալեպի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը հալածանք սկսեց կաթոլիկ հայերի դեմ, և նրանցից շատերն ստիպված եղան փախչել Հալեպից: Նրանց թվում էին նաև Մուրադյան եղբայրները, որոնք ապաստանեցին Լիբանանում՝ Մարոնիտների մոտ: Մարոնիտները 12-րդ դարից գտնվելով կաթոլիկ Եկեղեցու ազդեցության տակ՝ 16-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն միացել էին նրան, սակայն ունեին իրենց առանձին պատրիարքը, մայրենի լեզվով ժամերգության իրավունք, ամուսնացյալ հոգևորականներ և պահպանել էին արևելյան որոշ ծեսեր: Նրանց հա-

⁸ Չամչյան Մ., Պատմություն հայոց, հ. 3, էջ 671 – 677:

մար 1583 թ. Հռոմում բացվեց առաջին դպրոցը: Մարոնիտների պատրիարքը սկզբում չկամեցավ եղբայրներին վանաշինության տեղ հատկացնել Լիբանանում, սակայն շուտով նա տեղի տվեց, և 1709 թ. Մուրադյանները մի փոքր կալվածք ստացան Ընդելիաս գետի մոտ, որտեղ և կառուցեցին Ավքարու կոչվող վանքը: Սակայն ավագակների հարձակումները թույլ չտվեցին եղբայրներին այստեղ հաստատվել: 1716 թ. նրանք ընծա ստացան Քրեյմ կոչվող տեղանքը՝ Ղոստա գյուղաքաղաքի մոտ, և վերջնականապես հաստատվեցին այնտեղ:

Վանական միաբանություն և եկեղեցի կառուցելու հրաման ստանալու նպատակով եղբայրները 1718 թ. հայազգի Դոմինիկյան քահանա Գրիգոր Կիվլլերի միջնորդությամբ դիմեցին Կղեմես XI Պապին: Այդ իրավունքը նրանց շնորհվեց 1721 թ. և այդ ժամանակ էլ հիմնադրեցին Ամենափրկիչ վանքը:

17-րդ դարի սկզբում Հալեպում իր գործունեությունն սկսեց հավատափոխ հայ եկեղեցականներից մեկը՝ Աբրահամ եպիսկոպոս Արծիվյանը: Վերջինս բազմիցս բանտարկվել էր և ազատություն ստացել: 1720 թ. գալով Հալեպ՝ Մուրադյան եղբայրներից Հակոբը ձեռնադրվեց կուսակրոն քահանա, իսկ Աբրահամը՝ սարկավագ: Նրանց հաջողվեց մեծ հնարագիտությամբ ազատ արձակել Առուստ կղզում աքսորված Աբրահամ Արծիվյան եպիսկոպոսին և բերել իրենց վանքը: Այս ժամանակներից սկսած վանքի համբավը հետզհետե տարածվեց: Շատերի հետ միասին այս վանք եկան նաև երկու հայ եպիսկոպոսներ՝ Տեր Սարգիս Խաբլանյանը և Ստեփանոս Գունտին:

Մուրադյան եղբայրներից իր կաթոլիկ եռանդով աչքի էր ընկնում հատկապես Հակոբը, որը 1730 թ. քարոզչության նպատակով թողեց վանքը և միառժամանակ հաստատվեց Անկյուրիայում: Սակայն նրա գործունեության առավել նշանակալից էջերը վերաբերում են Հալեպին (Բերիային), ուր նա կարողացավ ոչ միայն հայ կաթոլիկների համար եկեղեցի ձեռք բերել, այլև՝ Արծիվյան Աբրահամ եպիսկոպոսին վերադարձնել Հալեպ (1738 թ. դեկտեմբերի 4), իսկ հետագայում՝ Սսի Ղուկաս Կաթողիկոսի գահընկեցությունից հետո, օգտվելով խռովություններից, նրան դարձնել կաթողիկոս (1740 թ. նոյեմբերի 15): Հայոց կաթոլիկ կաթողիկոս Աբրահամ-Պետրոս Ա-ից հետո (1740 -1749) եպիսկոպոս դարձավ Հակոբ վարդապետը՝ Հակոբ Պետրոս Բ անվամբ (1749 -1753): Նրա օրոք կաթողիկոսարանը փոխադրվեց Քրեյմայից Ջամառ, որտեղ կառուցվեց վանք և կաթողիկոսարան:

Անտոնյանները վանք կառուցեցին նաև Հռոմում՝ Ս. Լուսավորիչ անվամբ (1761 թ.): Որոշ ժամանակ անց, 1865 թ. մարտի 15-ին, նրանք իրենց Քրեյմայի վանքը վաճառեցին Մարիոնիտներին, իսկ Լուսավորիչ վանքը (1871)՝ իտալական կառավարությանը: Այնուհետև Անտոնյանները տեղափոխվեցին Պոլիս: Նրանց գործունեության միակ նպատակն էր «կաթողիկե կրոնի ծավալման համար ոգի ի բոն աշխատել»⁹:

Օսմանյան կառավարությունը չէր խրախուսում կաթոլիկ քարոզիչների գործունեությունը, քանզի քաջ գիտակցում էր, որ դա ուղղված է Թուրքիայի դեմ: Ուստի նա սկսեց անուղղակի ձևով պաշտպանել հայերին՝ միառժամանակ հալածանքի ենթարկելով հայ կաթոլիկներին: Վերջիններս, ունենալով Եվրոպայի պաշտպանությունը, իրենց հերթին կաշառում էին օսմանյան պաշտոնյաներին: Այդպիսով նրանք

⁹ Հայոց Եկեղեցու պատմություն, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 109 -111:

կարողացան ոչ միայն ազատվել հալածանքից, այլև իրենք սկսեցին հալածել Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետևորդներին՝ հասնելով ընդհուպ մինչև Պոլսի հայոց Պատրիարքարան¹⁰, որի քսաներկու քահանաներից տասներեքն այդ ժամանակ արդեն ընդունել էին կաթոլիկություն:

17-րդ դարի երկրորդ կեսին Էջմիածնից մինչև Կ. Պոլիս, Հալեպից մինչև Երուսաղեմ և մինչև Լեհաստան Հայոց Եկեղեցում մեծ տագնապ էր տիրում. մոլեռանդ, փառամոլ օտար քարոզիչներն իրենց ազդեցության տակ էին առել մի խումբ հայ հոգևորականների և նրանց հետևորդ աշխարհականներին: Հատկապես Հալեպում շատ եռանդուն գործունեություն ծավալեցին Հռոմից ուղարկված քարոզիչ միաբանները, որոնց հաստատած կաթոլիկ վանքերում և եկեղեցիներում կային գաղտնի ու հայտնի վարժարաններ, ուր ուսում էին ստանում տեղացի քրիստոնյաները: Հայ կաթոլիկ կրոնավորներն ընդունելություն էին կազմակերպում տեղացի հայ քահանաների ու վարդապետների համար՝ հրապուրելով նրանց սուտ խոստումներով: Չի բացառվում նաև նյութական շահագրգռումը: Նրանց խաբում էին՝ հավատացնելով, թե իբր Հայ Եկեղեցին հնուց ի վեր ընդունել է Հռոմի գերագահությունը, և իրենց սուտը հաստատում էին հնարավոր օրինակներով:

Հերթական եպիսկոպոսի՝ Անդրեա Աիռնիյանի անվան հետ կապված են էլ ավելի մերժելի արարքներ Հալեպի հայ համայնքում: Ստանալով եվրոպական կրթություն՝ նա իր առջև նպատակ էր դրել ծառայել Պապին, ստեղծել առանձին Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցի, հնարավորինս մեծ թվով հայերի ներգրավել կաթոլիկության մեջ: Եվ նրան հաջողվեց իր պաշտոնավարության ընթացքում տեղի հայերի 2/3-ին դարձնել կաթոլիկ: Հալեպի Ս. Քառասունք եկեղեցում նրա տված քարոզից հետո խաղաղասեր սիրիահայության մեջ ծագեց ծանր ու անդարմանելի խռովություն: Անդրեասը նույնիսկ համարձակվեց նամակ ուղարկել Հռոմ՝ նշելով, որ Սիրիայի քրիստոնյաները պատրաստ են ծառայելու Պապին և կաթոլիկությանը: Հաջորդ նամակն ուղղված էր Լյուդովիկոս 14-րդ թագավորին, որում նա խնդրում էր գործ ուղարկել թուրքերի դեմ և ազատել քրիստոնյա կաթոլիկ աշխարհը տվյալ տարածաշրջանում: Այս ամենը գրգռեց թուրքական իշխանությունների զայրույթը և, բնականաբար, իր բացասական անդրադարձն ունեցավ հայերի հանդեպ թուրքերի վերաբերմունքի վրա: Անդրեասի մահից հետո Սիրիայում սկիզբ առավ նոր շարժում, ժողովրդի մեծ մասը վերադարձավ իր հայրերի հավատին և միայն մի փոքր մասը մնաց կաթոլիկ: Վերոնշյալ երկու համայնքները ցանկանում էին ունենալ առանձին պատրիարքներ, սակայն սուլթանը հաստատում էր այն կողմի պատրիարքին, որն առավել մեծ կաշառք էր տալիս նրան:

17-րդ դարի վերջում և 18-րդ դարում, մասնավորապես՝ 1719 և 1733 թթ. ժամատախտն առանց հաշվի առնելու տարիք, ազգություն և կրոն՝ բնաջնջեց բնակչության մի մասը: Այս տխուր հանգամանքից օգտվեցին եվրոպական միսիոներները: Վտանգելով իրենց կյանքը՝ նրանք այցելում էին հիվանդ ընտանիքներին, քարոզ էին կարդում, բաժանում էին դեղորայք, խնամում էին հիվանդներին, չքավորներին ապահովում էին հագուստով: Առողջանալով ֆիզիկապես՝ նախկին հիվանդներն այդպիսով փոխում էին իրենց դավանանքը:

¹⁰ **Գևորգ Մեսրոպ**, Համառոտ պատմություն Հայ Եկեղեցու, Պեյրուք, 1949, էջ 100:

17-րդ դարից սկսած մինչև 19-րդ դարի առաջին քառորդը Հռոմից եկած հոգևորականների պատճառով Հալեպում շարունակվում էին ներագգային խռովությունները, պառակտումները՝ իշխանությունների միջամտությամբ, բանտարկությունները, աքսորը և այլ աղետներ: Այդ ընթացքում կաթոլիկ ընտանիքներն ունեին մի շարք առավելություններ. երեխաներին թույլ էր տրվում գրեթե անվճար ձեռք բերել դպրոցական կրթություն, այնուհետև ապահովում էին նրանց աշխատանքով և բարեկեցիկ կյանքով: Շուտով միսիոներները դիմեցին սուլթանին՝ պահանջելով, որ պեսզի վերջինիս հպատակները դառնան կաթոլիկներ: Այս ամենն սկսվեց այն պատճառով, որ հյուպատոսներն ու միսիոներները փոխանակ Հալեպ մուտք գործեին թուրքական կանոնավոր անցագրով և իջևանեին ուղղակի հյուպատոսական կամ եվրոպական գաղութի շրջանակներում, Պատարագներ մատուցեին միայն եվրոպացիների համար՝ եկան և հաստատվեցին Միրիայի ուղղափառ օրթոդոքս քրիստոնյաներով բնակեցված թաղերում՝ Մարոնիների եկեղեցու մոտ, որը գտնվում էր հայոց գույզ եկեղեցիների բակում, հույների Ս. Գևորգ եկեղեցու հետ մեկտեղ: Այսպիսով, բավականին ընդարձակ բակի մեջ համատեղ գտնվում էին երեք տարբեր ազգերի եկեղեցիներ, իսկ գրեթե ամբողջ թաղը բնակեցված էր Արևելյան Եկեղեցիներին պատկանող ժողովուրդների ներկայացուցիչներով, որոնց համար Եվրոպայից Հալեպ եկած նոր քահանաները ներկայացնում էին մեծ հետաքրքրություն: Այդ քահանաները Պատարագ էին մատուցում կաթոլիկ Մարոնիների փոքրիկ մատռան մեջ: Աստիճանաբար այնտեղ սկսեցին հաճախել նաև հայերը, որը առաջ բերեց նոր պառակտում: Ադոքթի և Պատարագի համար Ս. Քառասնից կամ Ս. Աստվածածին մտնող առաքելական բարեպաշտ հայ երիտասարդները, լսելով, որ կողքի մարոնի եկեղեցում Պատարագ է մատուցում Ֆրանսիայից նոր ժամանած երիտասարդ քահանա, սկզբում մտնում էին այնտեղ՝ գուտ հետաքրքրությունից դրդված, իսկ հաջորդ անգամ գալիս էին արդեն քարոզ լսելու: Եվ իբրև հյուրասեր հայ քրիստոնյա՝ մի օր էլ միսիոներ-քահանային հրավիրում էին տուն՝ ճաշի, դարձնում իրենց խանութի հաճախորդը, նման շահադիտական նկատառումներով փորձում էին մոտեցում ցուցաբերել նաև այլ ֆրանսիացիներին, հետագայում նաև՝ անգլիացիներին, հոլանդացիներին և նրանց թարգմանիչներին:

Ցավոք, հայերի անձնական շահը շատ հաճախ գերիշխում էր ազգային, պետական, կրոնական շահին, ինչը շարունակվում է մինչև օրս:

Միսիոներները կաշառք էին մատուցում թուրք պաշտոնյաներին, որպեսզի նրանք աչք փակեն այն ամենի վրա, ինչ տեղի է ունենում: Եվ իսկապես, թուրքերին ձեռնառու էր, որ քրիստոնյաները, հատկապես՝ հայերը, համախմբված չլինեն: Սակայն Հալեպի պատմության մեջ հայտնի են դեպքեր, երբ հայրենասեր հայերը միսիոներ-կաթոլիկներին ուղղակի դուրս են շարտել քաղաքից: Ցավոք, այդ հայրենասերների անունները չի հիշատակված որևէ պատմական փաստաթղթում:

Ընդհանուր առմամբ, այդ ժամանակաշրջանում Հալեպում գործում էին չորս միաբանությունների միսիոներներ: Ֆրանսիացի և վենետիկցի չորս մայրապետներ և երկու եղբայրներ (միաբան), Քափուչինյան հինգ հայր ու եղբայր, Կարմեղյան երեք հայր ու եղբայր և, վերջապես, Հիսուսյան երկու հայրեր, որոնց հետ ոչ եղբայրներ կային և ոչ էլ՝ սպասավորներ (վերջիններիս պաշտոնավարությունը շատ համեստ էր): Սակայն այս միսիոներների շրջանում կային և այնպիսիները, որոնք ուրանում էին սեփական կրոնը և ընդունում մահմեդականությունը: Խեղճ հայերը մո-

լորության մեջ էին միսիոներների թե՛ թվից, թե՛ նրանց տարաձայնություններից և թե՛ պահվածքից: Հայկական կաթոլիկ ընտանիքներում չէին խոսում հայերեն, չունեին հայերեն լեզվով գրքեր, չէին կարդում հայկական թերթեր: Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետևորդ հայերը ձեռնամուխ եղան Հալեպի կաթոլիկ հայերի ազգային ու մտավոր զարգացմանը՝ հաստատելով Միսիոարյան վարժարանը: Սակայն շատ սակավաթիվ երիտասարդություն էր հաճախում այս դպրոց՝ արաբերենն ու ֆրանսերենը գերադասելով հայերենից:

1690 թվականից Հալեպի կաթոլիկոսը մեծ աշխատանք ծավալեց Հռոմի Պապի և ֆրանսիական հյուպատոսության հետ՝ նպատակ ունենալով հիմնել Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցու ինքնուրույն թեմ Հալեպում և ստեղծել առանձին հայ կաթոլիկ համայնք: Կրոնական գործիչներն իրենց նամակներում Անտիոքի Պատրիարքին (Միրիայի և Լիբանանի ստացված տիտղոսով) ներկայացնում էին որպես հայ ազգի «Կիլիկիո Հայոց Կաթողիկոս», ինչը ճիշտ չէր և ոչ ոք իրավունք չուներ այդպիսի տիտղոս կրելու: Նրանք ճանաչում էին միայն Հռոմեական Եկեղեցին¹¹: Սակայն այսպիսի կրոնական գործիչները երկար չէին մնում Հալեպում, նրանց նամակագրությունը չէր ավարտվում պաշտոնական հայտարարությամբ, և նրանք շուտով մոռացության էին մատնվում:

Առկա տվյալների համաձայն՝ 18-րդ դարի սկզբին շփոթ վիճակ էր տիրում հալեպահայ միջավայրում: Բոլոր եպիսկոպոսները, որոնք գլխավորում էին հայ կաթոլիկներին, փորձում էին շահել Պապի ուշադրությունը՝ հայտարարելով, որ կայաքարեն անհավատների, այսինքն՝ միայն Առաքելական Եկեղեցին ճանաչող հայերի դեմ: Հայտնի է, որ բավական լուրջ ջանքեր են գործադրվել Հալեպում կաթոլիկ հայոց կենտրոն ստեղծելու համար և Ս. Քառասունք կամ Ս. Աստվածածին եկեղեցիները որպես թե վերածել հայոց հոգևոր կենտրոնի: Սակայն Հալեպում բնակվող հայերի մեծամասնությունը մնում էր հավատարիմ Հայոց Եկեղեցու դավանանքին և ավանդույթներին:

1740 թ., բավական երկար դժվարություններից հետո, Աբրահամ եպիսկոպոս Արծիվյանն ընտրվեց և ձեռնադրվեց կաթոլիկ հայերի Կիլիկիո Տան Կաթողիկոս-Պատրիարք, իսկ երկու տարի անց ստացավ քահանայապետական հաստատություն: Այս տարեթիվը համարվում է Հալեպում հայ Կաթոլիկ Եկեղեցու ստեղծման պաշտոնական տարի: Աբրահամը Պապից ստանում է կոնդակ և ձեռնամուխ լինում նոր կարգերի հաստատմանն ու նոր հոգևորականների նշանակմանը: Կոնդակով հաստատում է կրոնավորների ընտրությունները՝ անուշադրության մատնելով ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Նա մեկնում է Հռոմ և Բենեդիկտոս 13-ից Պալիուն ու քահանայապետական այլ նշաններ ստանում:

Կ. Պոլսի կաթոլիկ հայերը նրա համար տեղ էին պատրաստել, բայց Արծիվյանը հաստատվեց Լիբանանում և երեք եպիսկոպոսներ նշանակեց Կ. Պոլսում, Հալեպում և Դամասկոսում: 1741 թ. Արծիվյանը նամակով տեղեկացնում է Միսիոարյաններին, որ Միջին Արևելքում հաստատվել է կրոնական միաբանություն՝ ինդրելով, որպեսզի նրանք իրենց միաբանության կանոնադրությունն ուղարկեն նորահաստատ միաբաններին և հոժարակամ միավորվեն վերջիններիս հետ: Նամակը ստորագրում են ութ միաբաններ: Միևնույն ժամանակ Արծիվյանն իր հաստատումն

¹¹ Մյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, Փարիզ, հ. 3, էջ 635 – 636:

ստանալու ակնկալիքով դիմում է նաև Հռոմ: Սակայն Պապը և կարդինալների ժողովը զգուշանում են առանց վստահելի պայմանների առկայության հապճեպ ճանաչում շնորհել: Արժիվյանը չի հուսահատվում: Նա առանց հրավերի Հալեպից մեկնում է Հռոմ: Բազմաթիվ արկածներից հետո վերջապես հասնում է Հռոմ և միայն գալու 25-րդ օրն արժանանում Պապի ընդունելությանը: Սա մի պարզ քաղաքավարական տեսակցություն էր՝ առանց պաշտոնական պատրիարքության հաստատման մասին խոսակցության: Դրանից հետո Արժիվյանը ծանր հիվանդանում է: Նրան Պապի անունից այցելում են երկու կարդինալներ՝ անկողնում նրանից ապաշխարություն ընդունելու համար: Պապին երկրորդ անգամ այցելելուց և կարդինալների ժողովի կողմից երկար քննություններից և տեղեկագրերից հետո Արժիվյանը հինգ եպիսկոպոսների առջև ընթերցում է կաթոլիկ հավատքի բանաձևը և ստորագրում այն¹²: Արժիվյանը հայ ծեսի բարեփոխության ծրագրերի մշակման նպատակով որոշ ժամանակ մնաց Հռոմում: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա բերեց իր պաշտոնը հաստատող փաստաթուղթ, ինչպես նաև՝ գրություն Ֆրանսիայի թագավորից այն մասին, որ տվյալ տարածաշրջանի բոլոր եկեղեցական հարցերն այսուհետ լուծելու է ինքը՝ Արժիվյանը:

Արժիվյանի մահից հետո նրան հաջորդող բոլոր մյուս կաթոլիկ պատրիարքները շուրջ հարյուր տարի այլևս Պապի կողմից ընդունելություն չստացան և չհաստատվեցին նրա կողմից: Այսպես հաստատվեց Լիբանանի և Սիրիայի հայ կաթոլիկ միաբանությունը, որի հիմնադիրն էր Աբրահամ Արժիվյանը:

Այսպիսով, Հալեպի հայոց պատմության ամենախառը ժամանակաշրջանում էր, երբ տարիներ ի վեր կատարված շարունակական փորձերից հետո, ի վերջո, հաջողվեց ազգային դարավոր Եկեղեցուց առանձնացնել մի մաս և կազմել փառասիրությամբ անջատ համայնք՝ առանձին պատրիարքով, եպիսկոպոսով ու քահանաներով, որոնք ձեռնադրված լինելով Ս. Քառասունք կամ Ս. Աստվածածին եկեղեցում, լքեցին իրենց Մայր եկեղեցին և հեռացան:

1737 թ. Հալեպի Ս. Աստվածածին եկեղեցին հինգ տարի ժամանակով տրամադրվեց հայ կաթոլիկներին: Կաթոլիկներն այս եկեղեցին ձեռք բերեցին կաշառքի միջոցով: Գործը հասավ մինչև դատարան, հայերը գժտվեցին իրար հետ: Առաքելական Եկեղեցու հետնորդներն իրենց թվով ավելի շատ էին, սակայն հայ-կաթոլիկներն ավելի հարուստ էին:

Հռոմի Ուրբանյան քոլեջում տարիներ ի վեր պատրաստում էին հատկապես հայ կաթոլիկ վարդապետներ, որպեսզի կարողանան ժամանակի ընթացքում ողջ հայությանը տանել իրենց հետևից և ապահովել կաթոլիկ միությունը: Նույն պատվերն էին տվել նաև Մխիթարյաններն՝ իրենց մտավոր բարձր զարգացմամբ ու պատրաստությամբ ազդել ժողովրդի լայն խավերի վրա և միաձուլվել Հռոմի Եկեղեցուն: Սակայն Մխիթարյանները այդ հարցին վերաբերում էին շատ զգուշությամբ: Հռոմը պահանջում էր, որպեսզի հայերը՝

1. ինչպես հարկն է ընդունեն Քրիստոսի «երկու բնությունը»,
2. դավանեն, որ Սուրբ Հոգին ոչ միայն «Հորից, այլև Որդուց է բխում»,
3. խոստովանեն, որ Պետրոսը «Գլուխ առաքելոց» է, ուստի և՛ Պապը «առաջնորդը և գլուխն է Եկեղեցյաց»,

¹² Բյուզանդ Եղիայան, Հայ Հարանվանությանց բաժանումը, Անթիլիաս, 1971, էջ 157:

4. սրբագրեն իրենց ծիսական արարողությունները ու տոմարի որոշ մասերը,

5. «վերջին օծումն» ընդունեն իբրև խորհուրդ¹³:

19-րդ դարում Հալեպի Սիմեոն արքեպիսկոպոսը փորձում է շտկել իրավիճակը՝ ներշնչելով հայերին փոխադարձ սեր և հանդուրժողություն միմյանց նկատմամբ:

Արծիվյանի ժամանակաշրջանում հայերի մեջ կային երկու դեմքեր, որոնք դեմ էին կաթոլիկության հաստատմանը՝ համարելով այն սխալմունք: Դրանցից առաջինը Մխիթար Աբբահայրն էր: Թեև նրա հիմնած միաբանությունը գտնվում էր Վենետիկում, այնուամենայնիվ, նա բնավ հակված չէր հայերի նվիրապետական անջատման ծրագրի իրականացմանը, այլ ընդհակառակը՝ դա համարում էր վտանգավոր և գոհանում էր միայն այն հանգամանքով, որ իր միաբանությունը Հռոմի հովանու ներքո կարող է շարունակել մատենագրական, կրթական և մշակութային գործունեությունը: Չնայած Մխիթար Աբբայի երբեմնի խոստովանած նպատակն էր հայությանն առաջնորդել «Ս. Պապի Գահին», սակայն նրա համար այսպիսի խոստովանությունն ընդամենը հարկադրական տուրք էր իրեն սատարող ուժին և ամենևին էլ մտադրություն չէր հետապնդում ստեղծելու անջատ պատրիարքություն: Այս բանի ապացույցն է այն փաստը, որ գոյության երկուսուկես դարերի ընթացքում Մխիթարյան Միաբանությունը վարչականորեն չի ենթարկվել ո՛չ Արծիվյանի ստեղծած պատրիարքությանը և ո՛չ էլ դրանից մեկ դար հետո Կ. Պոլսի Նուրիճանի գահակալած փոխանորդությանը, կամ ավելի ուշ սրանց միաձուլումով առաջ եկած Հասունյան Կաթոլիկ հայոց պատրիարքությանը, այլ մնացել է որպես անկախ միաբանություն՝ Հռոմի հսկողության ներքո, և ծառայել հայ մշակույթին:

Հռոմեական իշխանառուների կողմից հայերի հանդեպ որդեգրած մեթոդի նկատմամբ զգուշություն ցուցաբերող մյուս հեռատես անձնավորությունը Պոլսի լատին պատրիարքական փոխանորդ Հերոնիմոս արքեպիսկոպոս Բոնան էր, ըստ որի՝ Հալեպում Արծիվյանի Պատրիարք ընդունվելու և այս պաշտոնը հաստատելու խնդրանքով նրա Հռոմ մեկնելու երկու առիթների նկատմամբ Հռոմը ցուցաբերել է խիստ զգուշություն: Արծիվյանի «հաստատում» և Պալիոն ստանալու բանակցությունների ընթացքում նա, տեսնելով իր նամակագրության ապարդյունությունը, նույնիսկ համարձակվեց անձամբ Կ. Պոլսից Հռոմ գնալ և իր համախոհների հետ ամեն կերպ խափանել այդ հաստատումը: Ու մինչև իսկ երբ այնտեղ նրան լսող չգտնվեց, նա գնաց Վենետիկ և իր համախոհների հետ այնտեղ նամակ գրեց Պապի փոխանորդ կարդինալին: Բոնա արքեպիսկոպոսի զգուշավորությունն ամենևին էլ հոգուտ Հայոց Եկեղեցու նվիրապետությանը չէր: Ընդհակառակը, նա նկատել էր այդ մեթոդի սխալ լինելը և ցանկանում էր, որպեսզի կաթոլիկությունն «ավելի ապահով քայլերով» և նվազագույն ցնցումներով հաստատվի հայության մեջ: Հալեպում Արծիվյանի պատրիարքացման առիթով, օրինակ, նա գրում է, որ «պետք չէ աճապարանքով ձևափոխություններ ներմուծել, այլ հարկ է ժամանակ տալ կայուն դարձնելու ինչ որ ցայժմ ձեռք բերած են»: Հատկապես, երբ լատին արքեպիսկոպոսի միակ ցանկությունն էր՝ հայերին ուղղակի լատին Եկեղեցու իշխանությանը կապված կաթոլիկացնել:

Շատ կարևոր էր ապահովել կաթոլիկության ճանաչումն Օսմանյան պետության կողմից, որը, սակայն, անհնար էր՝ տվյալ ժամանակի ընդհանուր կացության և հո-

¹³ Բյուզանդ Եղիայան, Հայ Հարանանությանց բաժանումը, Անթիլիաս, 1971, էջ 104:

գեբանության մեջ: Պատմությունն էլ իր հերթին ցույց տվեց, որ այդպիսի թատերական արարքներով, ապօրինի ձեռնադրություններով, բռնի գրավումների կամ կաշառումների միջոցով, գաղտնի ու ծպտյալ երթևեկներով հայերի մեջ դավանափոխություն առաջացնելու մեթոդն իսկապես վտանգավոր էր: Արծիվյանի ստեղծած և Պապի շնորհած Պալիոնագարդ «պատրիարքությունն ավելի քան մեկ դար գուրկ մնաց Օսմանյան պետական ճանաչումից՝ ստիպված լինելով ինքնամիտի ապրել պետության հարավային հեռավոր փոքր նահանգի մի լեռնային վանքում, մինչև որ կաթոլիկությունը Պոլսի շարժման շնորհիվ 1831 թ. ձեռք բերեց պետական ճանաչում: Եվ միայն մի սերունդ հետո Ջամադի վանքի պատրիարքությունը կարողացավ միանալ Պոլսի փոխանորդությանը¹⁴:

Այսպիսով, Բոնա արքեպիսկոպոսի նախատեսած մեթոդով միայն իրագործվեց այն ծրագիրը, որ Արծիվյանի օրոք այնքան աճապարական և անհարկի ցնցումներ պատճառեց հայությանը:

Եվ մինչև այսօր էլ պարզ չէ, թե արժե՞ր արդյոք այնքան տառապանք և հուզում պատճառել ու պառակտել ժողովրդին, արժե՞ր արդյոք ուրանալ ավելի քան տասնվեց դար Հայոց Սուրբ Հայրապետների ուղղափառ դավանությունը և նվիրականացած իշխանապետությունը, արժե՞ր արդյոք տասն օտար դռներ շրջելով միջամտություններ մուրալ և մինչև իսկ Հռոմ հասնել, գետնամած երեք անգամ Պապի ոտքը համբուրել պարզապես Ս. Պապի «աստվածաշոշափ ձեռքի» հպումին արժանանալու և Պատարագի ժամանակ գինուն ջուր խառնելու հնարավորություն ունենալու համար: Արժե՞ր արդյոք հայ ժողովրդին վերից վար ճեղքել երկու մասի:

Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակաշրջանում Հալեպի հայ եկեղեցական կյանքը փոթորկող այդ իրադարձությունների նկատմամբ Մսի կաթողիկոսները ցուցաբերում էին բացորոշ անտարբերություն, իսկ նրանց կողմից նշանակված թեմակալ առաջնորդները ոչ միայն չէին հակադրվում կաթոլիկ կղերի արարքներին, այլ նաև հաճախ իրենց ընթացքով նպաստում էին հակակաթոլիկական դիմադրության թուլացմանը: Այս ամենից դժգոհ՝ հալեպահայերը դիմում են Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսին՝ Հալեպի թեմն էջմիածնի իրավասությանը ենթարկելու խնդրանքով: Մի-րիայում հայերը կազմում էին առավել բազմամարդ ազգային փոքրամասնություններից մեկը: Ընդ որում, ավելի քան մեկ տասնյակ կրոնադավան համայնքների ընտանիքում Հայ Առաքելական համայնքն իր թվաքանակով մարոնիտներից և հույն ուղղափառներից հետո գրավում էր առաջին տեղը և, ի տարբերություն մյուս քրիստոնյաների, պահպանում էր մայրենի լեզուն և ազգային մշակույթի այլ հատկանիշներ:

Նահանգային վարչատնտեսական կենտրոն Հալեպ քաղաքի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին տարբեր ազգությունների մահմեդականներ: Արաբների համեմատ քրդերի, թուրքերի և մյուս մահմեդականների թիվը զգալիորեն քիչ էր: 19-րդ դարի վերջում Հալեպում ապրում էր 51 հազար մահմեդական, 6500 հրեա և 21235 քրիստոնյա, այդ թվում՝ 7908 հույն (հունադավան արաբներ), 6473 հայ, 3509 ասորի և 3345 քրիստոնյա արաբներ, օտարներ և այլն: Քրիստոնյաներից կաթոլիկներ էին 17739-ը, ուղղափառներ՝ 3370-ը, բողոքականներ՝ 126-ը: Կաթոլիկների 6708-ը արաբացած հույներ էին, 4371-ը՝ հայեր, 3441 ասորիներ, մնացածը՝ ա-

¹⁴ Բյուզանդ Եղիայան, էջ 161-162:

րաբներ և այլն: Հայ առաքելական համայնքն ուներ 2102, հունականը՝ 1200, և ասորականը՝ 68 հետևորդ¹⁵: Այսպիսով, Հալեպում հայ կաթողիկները թվով ուղիղ երկու անգամ շատ էին: Այսպիսի տարբերության առաջին պատճառն այն էր, որ կաթողիկական համայնքները տարեկան շուրջ 2 միլիոն ֆրանկ օգնություն էին ստանում Ֆրանսիայից և Սիրիայում առևտրական շահեր ունեցող այլ պետություններից¹⁶:

19-րդ դարում կաթողիկ միսիոներները Սիրիայի տարբեր քաղաքներում հիմնում են սկզբնական և միջնակարգ դպրոցներ, քոլեջներ, որբանոցներ, մանկամասեր և հիվանդանոցներ:

Ֆրանսիայից հետո Սիրիայի կաթողիկական համայնքների նկատմամբ ակնհայտ շահագրգռություն է սկսում ցուցաբերել Ավստրիան: Ավստրիական կառավարությունը դրամական միջոցներ է տրամադրում դպրոցներին, իսկ Դամասկոսում բացում է հատուկ կուրսեր՝ միսիոներներ պատրաստելու համար: Մակայն քաղաքական ազդեցություն ձեռք բերելու նպատակով Ավստրիայի ձեռնարկած այդ և մյուս փորձերը, հանդիպելով Ֆրանսիայի դիմադրությանը, անհաջողության մատնվեցին: Աստիճանաբար քրիստոնյաների վրա իրենց ուշադրությունն սկսեցին հրավիրել նաև Անգլիան, Պրուսիան և ԱՄՆ-ը: Անգլիան, Ֆրանսիան և մյուս պետությունները միաժամանակ արևմտյան Եկեղեցիների միջոցով ջանք չէին խնայում այնպես անելու, որ թուլացնեն ռուսամետ հակումներ դրսևորող արևելյան Եկեղեցիների դիրքերը: Վերջին հաշվով Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներին հովանավորելու քաղաքականության սուր ծայրն ուղղված էր Մերձավոր Արևելքում ռուսական ազդեցության ծավալման դեմ:

Կաթողիկներին հովանավորող պետությունների դեսպաններն ու հյուպատոսները պայքարում էին նաև Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու հետ դարավոր կապեր ունեցող Հայ Եկեղեցու դեմ: Ֆրանսիական և ավստրիական դեսպանները միջամտում էին և խնդրում սուլթանին հատուկ վերաբերմունք ցուցաբերել հայ կաթողիկներին: 1831 թ. սուլթանը նույնիսկ ճանաչեց հայոց պատրիարքարանից անկախ հայ կաթողիկ համայնքի գոյության իրավունքը: Այդ իսկ պատճառով Սիրիայում հայ կաթողիկների թիվը կտրուկ աճեց՝ հասնելով 15-20 հազարի¹⁷:

Միսիոներները հայաբնակ գյուղեր էին մտնում զինված բազմերանգ խոստումներով: Դավանափոխության դիմաց նրանք նյութական ծանր կացության մեջ գտնվող հայ գյուղացիներին խոստանում էին դրամական օգնություն և պաշտպանություն, բացում էին արական և իգական դպրոցներ, հայ աղքատ ընտանիքների երեխաներին տրամադրում անվճար հագուստ և սննդամթերք, կառուցում եկեղեցիներ: Դավանափոխները, գտնվելով օտար միսիոներական կազմակերպությունների և, վերջիններիս միջոցով նաև, թուրքական իշխանությունների պաշտպանության ներքո, հաճախ անպատիժ արարքներ էին գործում ազգային Եկեղեցուն հավատարիմ մնացածների դեմ: Սիրիայում հավանաբար չկար մի հայաբնակ գյուղ, որտեղ միսիոներների քարոզչությունը չզուգորդվեր ներքին սուր հակամարտություններով, կռիվներով, դատ ու դատաստանով:

¹⁵ **Թովուզյան Հ. Խ.**, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, Երևան, 1986, էջ 47:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 75:

¹⁷ **Բյուզանդ Եղիայան**, էջ 122:

Այսպիսով, եվրոպական պետությունների քրիստոնյաներին հովանավորելու քաղաքականությունը խիստ բացասաբար էր ներգործում Սիրիայի հայության վրա: Միսիոներների ասպատակությունները գալիս էին լրացնելու այն, ինչ պակաս էր թողնում Օսմանյան բռնապետությունը: Մակայն, ամեն դեպքում, հայ կաթողիկներն ինչ-որ չափով պաշտպանված էին եվրոպական պետությունների կողմից: Մյուս կողմից թուրքերը վարպետորեն շարունակ փորձում էին իրենց հպատակ հայերին գերծ պահել կասկածելի նպատակներով գործող միսիոներներից և պետություններից, ուստի նրանք նախընտրում էին, որպեսզի հայերը եվրոպական-լատինական եկեղեցիներ հաճախելու փոխարեն գնան իրենց ավանդական եկեղեցիները՝ անկախ հայոց պատրիարքարանից, բայց միևնույն ժամանակ՝ նաև անջատ լատինականներից:

Սիրիայում հայերը հիմնականում բնակվում են Հալեպում: Հալեպի առաջնորդարանի իրավասության տակ է գտնվում Սիրիայի հյուսիսարևմտյան շրջանը, որն ընդգրկում է Իտլիպ, Լաթակիա, Թարթուս, Համա, Հոմս և Ռազզա նահանգները: Հալեպում գործում են հինգ կաթողիկ ժողովրդապետություններ.

- ա) Տիրամայր Օգնության Աթոռանիստ Մայր եկեղեցու ժողովրդապետությունը,
- բ) Ս. Փրկիչ - Սրբուհի Վարվառայի եկեղեցու ժողովրդապետությունը,
- գ) Ս. Երրորդության եկեղեցու ժողովրդապետությունը,
- դ) Ավետման եկեղեցու ժողովրդապետությունը,
- ե) Ս. Խաչ եկեղեցու ժողովրդապետությունը:

- Ռազզայում գտնվում է փոքր ժողովրդապետություն՝ առանց քահանայի, Տիրամայր Նահատակաց եկեղեցով:

- Քեսապի ժողովրդապետությունը հայ կաթողիկ պատրիարքարանի իրավասության ներքո է:

Հալեպի հայ կաթողիկ հավատացյալների թիվը մոտավորապես հասնում է 17 հազարի¹⁸: Ինչպես արդեն նշվել է, Հալեպի հայերի պաշտոնական առաջին հայ կաթողիկ առաջնորդը եղել է Աբրահամ եպիսկոպոս Արծիվյանը (1710-1740 թթ.), որը ծնվել է Այնթափում՝ 12.04.1674 թ.: 1710 թ. Հալեպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցում եպիսկոպոսն օծվել է Սսի Ղուկաս պատրիարքի ձեռքով և դարձել Հալեպի առաջնորդ: 1740 թ. նա ընտրվել է Ղուկաս պատրիարքի իրավահաջորդ, իսկ 1742 թ. Բենեդիկտոս XIV-ի կողմից հաստատվել որպես Կիլիկիո Տան կաթողիկոս-պատրիարք: Աբրահամ եպիսկոպոս Արծիվյանը վախճանվել է 01.10.1749 թ. և թաղվել Լիբանանի Քրեյմի Ս. Փրկիչ եկեղեցում:

Հայ կաթողիկե թեմի հիմնարկությունն այնուհետև շարունակվեց որպես եպիսկոպոսների հաջորդություն: 1899 թ. փետրվարի 3-ին Հալեպի թեմը քահանայապետական տնօրինումով դարձավ արքեպիսկոպոսական թեմ, որի մեջ գործում են երեք հանձնախմբեր՝ իրենց ամենաբարձր կանոնավոր ժողովներով.

- ա) կալվածոց հանձնախումբ,
- բ) գերեզմանատան հանձնախումբ, որը զբաղվում է գերեզմանատան պահպանմամբ, արձանագրություններով և կառուցողական աշխատանքներով;
- գ) բարեսիրական գործերի հանձնախումբ՝ ճյուղավորումներով և երկու կոմիտեներով:

¹⁸ Բ Համագումարը Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու, Զմմառ, 2003, էջ 195 – 203:

Յուրաքանչյուր շաբաթ օր, կեսօրից առաջ, ժողովը համախմբում է Հալեպի կաթոլիկ եպիսկոպոսներին ու նրանց փոխանորդներին՝ միջհամայնքային ծրագրեր որոշելու և իրագործելու համար:

Հալեպի կաթոլիկ եպիսկոպոսների դասը գլխավորում է բազմաթիվ ընկերություններ և միջհամայնքային շարժումներ, ինչպես նաև միջծիսական, եկեղեցական ատյանը, կազմակերպում է նաև Քահանայապետական Համաշխարհային Մեծ Օրերը: Տարին երկու անգամ Միրիայի կաթոլիկ եպիսկոպոսները համախմբվում են պատրիարքների նախագահությամբ և ներկայությամբ՝ կազմելով «Միրիայի Կաթոլիկ Նվիրապետության Համաժողովը»: